УДК 94 (477) «XVII-XVIII»

ЖІНОЧІ ТЕСТАМЕНТИ РОДИН КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVII-XVIII СТ.

Ірина Кривошея
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
(м. Умань, Україна)
e-mail: iiivahnuk@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8691-5858

У статті вивчаються тестаменти представниць родин козацької старшини Гетьманщини XVII-XVIII ст. Укладення заповіту було проявом підготовки до «доброї» смерті. Козацька старшина, успадкувавши традиції попередньої доби, намагалася їх дотримуватися, особливо в ритуалах, пов'язаних зі смертю. Предметом дослідження стали реалії життя жінок зі старшинських родин крізь призму їхніх тестаментів. Значна увага приділяється тестаменту як історичному джерелу.

Ключові слова: *тестамент, козацька старшина, жінка, родина, Гетьманщина.*

Заповіти козацької старшини другої половини XVII-XVIII ст. – це важливе джерело в дослідженнях матеріальної та духовної культури українського ранньомодерного суспільства. На відміну від інших українських територій чи інших історичних періодів, козацько-старшинських тестаментів Гетьманщини з XVII-XVIII ст. всього знайдеться трохи більше двох сотень. Приміром, дослідниця О. Винниченко вказує на використання 432 тестаментів шляхти, облятованих у львівських та перемишльських ґродських книгах з першої половини XVIII ст. для свого дослідження[1]. Недавно опублікувала свою працю «За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть» історикиня Н. Білоус[2]. У додатках вміщено 170 текстів тестаментів міщан

[1] Винниченко, О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаментами). *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 272–297.

[2] Білоус, Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть. Київ: Інститут історії НАНУ, вид. дім «Простір», 2021. 536 с.

Волині. Перший з них датований 1584 р., а останній – 1702 р. Лише з Волині, і як зазначає авторка це не всі їй відомі тестаменти (200), а лише найкраще збережені. Серед опублікованих є 49 жіночих тестаментів.

Кількість вцілілих тестаментів жінок із старшинських родин XVII ст. надзвичайно мала. Це, з відомих на сьогодні 54 тестаментів, усього 10 і 1 спільний з чоловіком. Із XVIII ст. до нашого часу дійшло трохи більше тестаментів дружин і доньок козацької старшини – приблизно 51 тестамент. Реєстр уцілілих заповітів козацької старшини XVII ст. вже укладено і він активно доповнюється[3].

Сьогодні існує значний дослідницький інтерес до тестаментів як джерела. Вивчаються тестаменти представників різних соціальних груп українського суспільства на усіх історичних етапах[4]. Хоч і повільно, та все ж заповнюється лакуна щодо тестаментів української козацької старшини, включно з жіночими заповітами XVII-XVIII ст. Соціально-побутовий портрет жінки на основі тестаментів XVII-XVIII ст. змальовувала чернігівська дослідниця А. Попружна[5]. Для викладу нею було обрано фрагменти як чоловічих, так і жіночих тестаментів. Авторка перелічила

---

[3] Кривошея, І.І., Кривошея, І.І. Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. *Український історичний журнал.* 2019. №5. С.147-166.

[4] Білоус, Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. Київ. Вид. дім «Простір», 2011. 200 с.; Білоус, Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть. Київ: Інститут історії НАНУ, вид. дім «Простір», 2021. 536 с.; Гедьо, А. Заповіти як джерело з історії повсякденного життя Ніжинської громади XVIII – першої пол. XIX ст. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С.116–122; Замура, О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С.316–350; Замура, О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.; Кочеркевич, Я. Побут львів'ян. Джерелознавчий аналіз заповітів. *Студії з архівної справи та документознавства.* Київ. 2003. Т.10. С.55-58; Кочеркевич, Я. (2006). Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. *Вісник Львівського університету*. 2006. С.83–94.

[5] Попружна, А. До соціально-побутового портрету жінки (за матеріалами духівниць козацької старшини XVII–XVIII ст.). *Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць*. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф». С.245-250; Попружна, А.В. Монастир як останній притулок козацьких дружин (за матеріалами духівниць XVII–XVIII ст.). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: "Україна між минулим і майбутнім: історико-правові та соціально-економічні аспекти розвитку країни"(08 червня 2011 року).* Чернігів. С.137–140.

основні практики укладення чоловічих тестаментів, в яких йдеться про призначення дружин головними спадкоємицями і розпорядницями майна, застереження дітей щодо частки вдови/матері, забезпечення у чоловічих тестаментах долі майна доньок. На ті самі аспекти дослідниця звернула основну увагу і в жіночих тестаментах: як тестаторка розпоряджається майном, застерігає права жінок і дівчат родини, визначає права синів і невісток. Увага авторки також звернена на матеріальну складову спадку, жіночі прикраси та одяг, перелічені в духівницях. Для ілюстрації тез наведено частини кількох заповітів. Кілька тестаментів дослідниця опублікувала. У дисертації А. Попружна аналізує тестамент як джерело, не виділяючи жіночий особливо[6]. Жіночі тестаменти публікувала О. Кривошея[7]. Узагальнений підхід бачимо і в інших дослідників тестаментів цієї доби, які публікують і аналізують старшинські тестаменти. Загалом, тестаменти представниць родин козацької старшини не були об'єктом узагальненого аналізу на основі окремого укладеного реєстру заповітів.

Метою дослідження є аналіз усіх відомих на сьогодні тестаментів жінок із козацько-старшинських родин XVII-XVIII ст. Необхідно з'ясувати, що повідомляє тестамент як джерело про майнові права жінок, їх стосунки з родиною/родичами, про вдачу жінок та уявлення про жіночі чесноти та чи є інформація про освіту чи неосвіченість авторок. Варто звернути увагу на те чи різняться між собою жіночі тестаменти XVII і XVIII ст.? Чи є відмінність між чоловічими і жіночими тестаментами у родинах козацької старшини? В чому особливість жіночого погляду крізь призму тестаменту?

---

[6] Попружна, А.В. *Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.* (Дис. канд. іст. наук.). Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2016.

[7] Кривошея, О.В. Тестаменти як джерело до історії духовенства. *"Гілея": Збірник наукових праць*. Київ. 2008. Випуск 13; Кривошея, О.В. Українська козацька старшина: Марковичи. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.* Київ. 2011.Вип. 52. С. 245-257; Кривошея, О.В. Жіноча біограма роду Марковичів (на прикладі Катерини Сакович). *Запорозька Січ і українське козацтво. Збірник наукових праць*. Київ. 2012. С.149-156.

Варто для початку нагадати про структуру ранньомодерного тестаменту. Про неї йдеться в працях українських і польських авторів[8]. Виділяють такі його частини: Invocatio/інвокація – частина початкового протоколу, звернення до Бога, преамбула; Intitulatio/ інтитуляція – оприлюднення імені, соціального статусу, часто посади тестатора, вказівка про дієздатність; Arenga/аренга – пояснення необхідності написання заповіту, звернення до Бога та роздуми філософського характеру про тлінність тіла; Dispositio/диспозиція: 1)розпорядження щодо поминання душі й поховання тіла після смерті, 2)маєткові розпорядження; Санкції – повчання й погрози порушникам тестаменту; Corroboratio/кoроборація – ствердження заповіту й призначення розпорядників/виконавців чи/та опікунів; Datum, subscriptio – кінцевий протокол, дата й місце, підписи тестатора й свідків, печатки. Дослідники звертають увагу на різні форми укладення тестаменту, можливість зміни структури документа, необов'язковості деяких частин, еволюції форм тестаментів протягом тривалого часу[9].

Наведена вище структура в аналізованих нами тестаментах витримана з невеликими відхиленнями. Інвокації складаються з однієї-двох фраз,

---

[8] Білоус, Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. Київ. Вид. дім «Простір», 2011. С.23; Білоус, Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть. Київ: Інститут історії НАНУ, вид. дім «Простір», 2021. 536 с.; Кривошея, О.В. Еволюція внутрішньої структури заповітів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського.* Вип.16. Вінниця. 2009. С.190-194; Попружна, А.В. *Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.* (Дис. канд. іст. наук.). Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2016. С.46; Jawor, G. Stałe formuły w testamentach polskich [XVI–XIX w.], *«Rozprawy Komisji Językowej»*. *1981*.t. 12, s.217–233; Tymiakin, L. O formułach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim, *«Rocznik Przemyski»*. 1990.T. 27, s.141–145; Falniowska-Gradowska, A. Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XV1II w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650-1799. Kraków, 1997; Lubczyński, M., Pielas, J. & Suchojad H. Cui contingit naści, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego. oprać., Warszawa, 2005; Popiołek, B. Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku, Kraków, 2009.

[9] Popiołek, B. Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku, Kraków, 2009. S.32.

інтитуляція містить прізвище та ім’я, вказівку на ім’я чоловіка та його посаду чи статус.

У духівницях, що укладалися в момент активних розмірковувань над власним життям напередодні смерті, є найбільше слідів передсмертних роздумів та зосередженості заповідачок на особистих стосунках з Богом. Подібні розмірковування потрапляли до аренги. Жіночі тестаменти XVII ст. включають хоча б коротку аренгу. Ця частина дозволяє виділити інформацію про освіту, виховання, релігійність та світогляд тестатора. Звісно, за умови, що тестамент укладався самотужки, а не був запозичений у вигляді формуляра запрошеним писарем. У арензі тестаторки описували обставини, що спонукали до його написання, подаючи інформацію про стан здоров’я тілесного й душевного, вносили запевнення у наявності доброї пам’яті й здорового глузду, акцентували усвідомлення свого обов’язку написати заповіт. Всі містять традиційну формулу про заповідання душі Богові, а тіла – землі. Аренгою, у якій є філософські розмірковування про життя і смерть, виділяється тестамент Христини Мартинихи (1680). Вона роздумує, що смерть приходить без попередження, нікого не мине, а з людської пам'яті все випливає і приходить до забуття. Тому її обов’язок укласти письмовий документ, попіклуватися, щоб нащадки не мали «шарпанини» через спадок[10]. Хоча не зрозуміло, кому належить формулювання – тестаторці чи писареві заповіту Василю Трохимовичу. Розлога й цікава аренга є і в заповіті Олени Шкуратівни[11]. Її зміст і форма пояснюються належністю заповідачки (за шлюбом) до священицького середовища, адже була вдовою ніжинського протопопа. Олена розуміла, що помирає і зафіксувала це в заповіті «… всѣм повелѣно ест умерти, кождый смертелъный ест члвк и любо здоровый повинен завше сподѣеватися хоробы, а хорий смерти; а поневаж от смерти поворот ко животу першему

[10] Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі: ІР НБУВ). Ф.І. Спр.55256. Арк.114-118.
[11] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах /упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С.966-968.

быти не может, теди я, выправуючися в так далекую дорогу, з которой нѣкгди вернутися не сподѣваюся, абы по смерти моей кревные моѣ турбациѣ з собой не мѣли…»[12].

Інші тестаменти більш раціональні й практичні. Тестамент Параски Ярошової Пантелеєєвої був укладений в лютому 1663 р. в Чернігові[13]. Уцілів оригінал із залишками чотирьох печаток. Вдова, перебуваючи на смертному одрі через хворобу, через відсутність сина Федора, який перебував на військовій службі (жовнір), розпорядником тестаменту призначила любецького п'ятницького священика Григорія Прокоповича. Саме він мав поховати її і провести усі обряди. За це священик отримав ґрунт Прудниковщина і гроші її боржників, а також двір з городом від вулиці Чорної (ймовірно у Чернігові). У тестаторки крім сина була донька Ірина. Їм із Федором, за умови його повернення, Параска заповіла усі інші добра в м. Любеч, ґрунти, озера, дерево бортне і не бортне, все рухоме і нерухоме майно згідно записів покійного чоловіка. Свідками виступали мешканці Чернігова та священики. Наявність у підписантів власних печаток свідчить про їх високий соціальний статус.

Один із документів XVII ст. – це не класичний заповіт, а усний прижиттєвий розподіл майна серед спадкоємців на полковому уряді Оленою Ясичкою Старою (1676 р.)[14]. Розподіл Олена здійснила на уряді в Полтаві між нащадками для запобігання ворожнечі між ними. Відповідає типу пізнішого юридичного документа без духовних складників[15].

У тестаменті Варвари Микитихи Зінчихи (1687 р.), мешканки Борисполя, ідеться про забезпечення прав її другого чоловіка Микити[16].

---

[12] Там само. С.966.
[13] ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57495. Арк.12.
[14] Модзалевский, В. (Ред.). Актовыя книги Полтавского городового уряда XVII века. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. Вып. 3: *Справы вечистыя 1672–1680 годов.* С.124.
[15] Кривошея, І.І., Кривошея, І.І. Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. *Український історичний журнал.* 2019. №5. С.7.
[16] Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. / Стороженко, А. (Ред.). *Киевская старина*. 1892.Т. 38. № 7. Приложение. С.100.

Увесь тестамент спрямований на обґрунтування її позиції на захист Микити, з яким прожила більше 30 років. Він виховав її 3-х синів від першого шлюбу, двох одружив і виділив, третьому теж дав гроші. Батьківський спадок розділив між братами. І тепер, на думку Варвари, Микита вільний від усіх зобов'язань і після її смерті може жити вільно. Тестаторка дуже хвилювалася, забезпечила численних свідків, сотника й старшину, і в день укладення духівниці упросила вписати її до ратушної книги. Виходить мала причини для переживань і не довіряла власним синам. У її тестаменті зазначене місце поховання. На користь чоловіка укладений і тестамент доньки колишнього сотника понорницького Тетяни Василівни Свириденко (1681). Левову частку майна заповіла чоловіку Павлу Климашенку. Утім, припис на звороті оригіналу документу свідчить, що гетьман не дозволив володіти спадкоємцю[17]. Таке могло статися з різних причин, найімовірніше, через судовий позов.

Дуже цікавий вже згаданий тестамент Олени Шкуратівни Симеонової Адамовичевої, колишньої ніжинської протопопихи, актикований в травні 1688 р.[18]. Це самий розлогий із відомих нам жіночих заповітів XVII ст. Хоча це заповіт вдови ніжинського протопопа і більшість майна тестаторка відвела церквам і монастирям, вона належала до шляхетсько-старшинського козацького роду. Тому її духівниця надзвичайно інформативна для генеалогії старшини Ніжинського полку. Вона була рідною тіткою Якову Марковичу Борсуку, сину судді полкового ніжинського й колишнього полковника. Яків Борсук у тестаменті призначений розпорядником. Він виконав останню волю тітки і вписав документ у міську книгу Ніжинської ратуші. На той момент Олена Шкуратівна вже померла. Основні маєтності покійної відійшли чернігівському Борисоглібському кафедральному монастирю. Тестамент Олена укладала вже будучи важкою хворою і у

[17] Мицик, Ю., Тарасенко, І. (Упор.). Сіверщина гетьманських часів. Т.3. XVII ст. *Збірник документів*. Київ. 2020. С.6.
[18] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах /упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С.966-968.

виписі із міських книг чітко вказано, що тестамент тітка склала «при сконанню». Належність до священицької групи наклала відбиток на світогляд і ставлення до смерті. Тому рішення у заповіті відписати значну частину майна одному монастирю і обдарувати ще шість великих монастирів і три ніжинських церкви не дивує. У документі чітко виділені всі традиційні складові духівниці, включно з розлогою аренгою. Вказане бажане місце поховання – при ніжинській Миколаївській церкві[19]. Серед обдарованих майном священиків (таких семеро) вписаний братанич Олени Шкуратівни Федір Шкуратович, священик березовицький (він отримав розтрухан і дві срібні ложки). Світською спадкоємицею стала братанка Анна Яківна Шкуратова. Вона отримала хутір в Ніжині на фільварках за Київською брамою з усіма полями, кунтуш пурпуровий, запону штаметову, великий кубок і чарку срібну. Більшу частину одягу і грошей згідно заповіту ще один розпорядник Дмитро Максимович мав роздати людям за спомин душі. Основний розпорядник заповіту, племінник Я. Борсук не отримав нічого.

Тестамент Євдокії Михайлівни, вдови Кирила Дорофійовича Грушинського, написаний у грудні 1698 р. є зразком короткого ділового документа.[20] У ньому зазначений стан тестаторки (заповіт укладено через хворобу і наближення смерті) і лише підтверджується воля, покійного на той час, чоловіка щодо майна (воно переходило їхній єдиній дочці). У тестаменті вміщено заборону її та чоловіковим родичам скасовувати її волю, а також традиційні погрози на випадок порушень. Прикінцевий протокол в оригіналі втрачений. Фактично Євдокія дописала свій заповіт на духівниці власного чоловіка. Тому особливої уваги до структури тестаменту не було. Напевно стан її здоров'я був настільки тривожним, що вона змушена була

[19] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах /упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С.966.

[20] Кривошея, І.І. Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць* /за заг. ред. проф. П. Григорчука. Вінниця. 2010. Вип. 18: Серія «Історія». С.319.

обрати такий варіант, як надійний. Разом з тим, це демонструє згоду тестаторки з волею чоловіка.

Цікавою особливістю аналізованої групи жіночих тестаментів XVII ст. є майже повна відсутність настанов, моралізування, повчань. Ця частина є лише в заповіті Олени Шкуратівни і стосується питань віри. У всіх читаємо прикінцеві застереження, погрози й прокльони на випадок порушення заповіту, втім, написані вони без натхнення. І такими є всі заповіти цього періоду, включно з відомими чоловічими.

Особливо значимий елемент духівниці – це розпорядження щодо маєтку й рухомого майна. Зазвичай рухоме майно та гроші заповідалися монастирям, церквам, на благодійність, чоловіку, дітям, родичам, слугам та іншим категоріям спадкоємців. Нерухоме майно (ґрунти, двори, млини) у XVII ст., на відміну від наступного, крім рідних часто отримували церкви й монастирі. У збережених тестаментах жінки дають короткі, навіть ділові розпорядження щодо майна або підтверджують розпорядження покійних чоловіків. Доволі детальна ця частина хіба в тестаменті Христини Мартинихи (1680)[21]. Вона розподіляла спадок між трьома зятями і підійшла до справи раціонально. Ще більш передбачливим виявився один із цих чоловіків, який у 1683 р., коли Христина вже померла, на уряді ствердив розподіл і зафіксував письмово відсутність незгоди родичів, навіть не згаданих у тестаменті. Власне, завдяки йому цей заповіт і зберігся.

За формою вісім документів витримані в традиційній для духівниці структурі. Звісно, є різниця в статусі, тому розподілялася різна кількість майна. Зате спільною ознакою є раціональний і виважений підхід жінок до розподілу. Шестеро тестаторок вдови, чотири заміжні. Майже всі вони були поважного віку, хіба окрім Марії Степанівни (1695) та Євдокії Михайлівни (1698). Чоловік останньої загинув у 1695 р. доволі молодим і вони мали лише одну доньку. Інші мали дорослих онуків. Серед заповітів виділяється

[21] Чепіга, І. & Штанденко, У. (Ред.). Акти Полтавського полкового суду (1664-1740 рр.). *Збірник актових документів*. Кн.1. Київ. 2017. С.169-170.

актикований на уряді Варварою Зінчихою в 1687 р. Тут відступили усі інші мотиви укладення тестаменту порівняно з бажанням забезпечити права другого чоловіка. Відчувається рішучість Варвари, що межує з розпачем. Жінка виступила проти трьох рідних синів і доволі чітко аргументувала в заповіті свій вчинок. Також на користь чоловіка укладений тестамент Марії Степанівни (1695). Він мав передати власність малолітній доньці Євдокії, коли та виросте. У випадку її смерті все майно залишалося йому. П'ять з десяти заповітів вціліли через те, що одним із спадкоємців виступав певний монастир чи храм, священнослужителями яких документи були актиковані. Варвара і Олена Ясичка самі ствердили свою волю на урядах. Тестамент Марії Степанівни був стверджений на полковому чернігівському уряді її чоловіком (1698), а пізніше його копія потрапила до корпусу документів Румянцевського опису, як підтвердження власності Молявок на масанівські ґрунти. Тестамент Христини вцілів завдяки внучатому зятеві, дуже зацікавленому в спадку, а духівниця Євдокії Михайлівни – завдяки судовим справам її доньки Ірини, яка дуже полюбляла судову тяганину в 20-30-х роках XVIII ст. Лише у двох заповітах вказане майбутнє місце поховання – при чітко визначених храмах. У п'яти тестаментах вдови згадують останню волю чоловіка та свою згоду з нею. Фактично, збережені жіночі духівниці цього періоду не демонструють спроб виступити проти волі власних чоловіків. Та не варто забувати, що мізерна кількість вцілілих тестаментів аж ніяк не слугує репрезентативною вибіркою. Жіночі заповіти XVII ст. засвідчують помірну побожність авторок, виважене ставлення до людей і життя загалом, піклування про рідних. Від чоловічих тестаментів цього часу жіночі за формою і змістом особливо не відрізняються. Хіба не такі багатослівні як, приміром, тестаменти чернігівського і лубенського полковників. З форми заповітів цього століття складно робити впевнений висновок про грамотність тестаторок. Майже напевно більшість із них були неграмотні. Одна із жінок була двічі заміжня і дві бездітними.

Із XVIII ст. дійшло значно більше тестаментів козацької старшини, в тому числі й жіночих. У збірці О. Лазаревського міститься 29 жіночих старшинських тестаментів[22]. Всього наразі відомий 51 тестамент жінок із старшинських родин XVIII ст. Незначна частина – це уривки тестаментів. Частина заповітів оригінали (10), але більшість копії. Важливим є аспект їх публікації. Із десяти жіночих тестаментів XVII ст. опубліковано 8, два – двічі. Частина духівниць XVIII ст. також опублікована (із 51 – 18, з них 3 двічі)[23]. Це полегшує працю дослідників, адже архівні документи тієї доби доволі складні в прочитанні.

Жіночі тестаменти XVIII ст. різняться між собою за обсягом, формою та інформативністю. Більшість вміщується на 1-2 сторінках. Та є дуже розлогі, приміром, як заповіти Євдокії Стриєвської, Марії Полуботок чи Олени Борохович. Як правило, великі заповіти писали представниці старшинської еліти, дружини і доньки полковників чи генеральної старшини.

Подивимося на історії жінок в їхніх заповітах. У лютому 1703 р. у власному домі в Чернігові при свідках продиктувала свій заповіт Євдокія Григорівна, вдова Костянтина Стриєвського, полковника переяславського, судді полкового чернігівського, значного товариша військового (*авт.:* він її

---

[22] ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 57489-57601. 314 арк.

[23] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах /упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С.999-1000; Передрієнко, В.А. (ред.). Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. Київ: Наукова думка, 1976. С.50-52; Попружна, А.В. Неопублікована духівниця глухівської протопопихи Меланії Софонович. 1725 р. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць.* Київ; Глухів. 2013. Вип. 6. С.175-180; Милорадович, Г. (Ред.). Материалы для истории Южной Руси, изданные Григорием Милорадовичем. Чернигов: в Губернской типографии. 1858. С.76-78; Заповіт Ярмолківни Олени (1747). Лазаревский, А. *Обозрение Румянцевской описи Малороссии*. 1866. Вып.1. Чернигов. С.105-116; Завещание Марии Бутович, вдовы Стефана Бутовича – есаула Черниговского полка. 1737 г. Лазаревский, А.М. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. *Записки Черниговского статистическаго комитета*. Чернигов. 1868. Кн.2. С.114-125; Модзалевский, В.Л. Два старинных духовных завещания. *Историко-литературный сборник:* Посвящается В. Срезневскому (1891–1916). Ленинград. 1924. С.92-117; Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей 17–18 вв. Киев. 1884, с.278-280; 247-249; Акты Переяславского полка XVII-XVIII в. *Мотыжинский архив.* Киев. 1890, с.63-66.

другий чоловік). Від кожного із шлюбів мала сина, яким і заповіла майно. Одразу за вступною ритуальною фразою у тестаменті читаємо складну за релігійно-філософським змістом аренгу, що не співвідноситься з текстом усього заповіту. Це змушує сумніватися у авторстві Євдокії. Потім йде інтитуляція та частина аренги, з якої дізнаємося, що жінка «…в глубокости лет моих будучи юж цале знемощелая праве старица…»[24]. Така формула доволі рідкісна у вцілілих тестаментах. Вдова на схилку років, у практичній частині аренги викладає мотив укладення заповіту. Бачачи себе близькою до смерті хотіла розпорядитися майном через неслухняного і нерозважного сина Івана, який захопив усі материні добра і користується без дозволу. Однак, незважаючи на викладені далі в документі претензії до сина через образи, приниження, сльози і непевність власного майбутнього, у основній частині заповіту невдячний син ніяк не виглядить обділеним. Саме йому, а не молодшому Данилу дістається більшість материного спадку. Причому це її власне, а не спільне з чоловіком майном. Тобто тестамент непослідовний і не логічний. Навіщо ретельно записувати у духівниці всі образи, щоб потім не позбавити винуватця спадку. Та ще й просити такого щось виділити Данилу. Однак розібратися у хитросплетінні родинних проблем без додаткових джерел не вдасться. Ймовірно, згорьована матір все пробачає улюбленому сину. А можливо лише констатує реального власника переліченого майна. Цей тестамент цікавий деталями повсякдення. Дізнаємося, що Євдокія позичала купцям гроші під відсотки. Жила за рахунок прибутків від млинів і броварні. Отже, як і більшість козацької старшини, ця родина мали різні промисли. І якби не проблеми із сином, усі перипетії позичок не потрапили б до заповіту й назавжди канули б в Лету. Досить несподівано виглядить вибір розпорядника для коштів, виділених окремо на спомин душ померлих. Це не сини, а «богобоязний» пан Пантелеймон Радич, значний товариш військовий. Виснувати з цього чогось доброго про синів тестаторки складно.

[24] ЦДІАУК. Ф.133. Оп.1. Спр.253. 4 арк.

Тестамент Марії Василівни Григорієвої Гамалії є дуже цікавим свідченням епохи та ставлення жінки до життя, а влади церковної й світської до старої жінки-вдови. Згідно заповіту чоловіка (1694 р.), лубенського полковника, отримала всі його маєтності. Марія Василівна продиктувала свій третій і остаточний тестамент 17 серпня 1716 р.[25]. Два попередні вона скасувала і знищила, вказавши це в останньому. У заповіті Марія в традиційній формі повідомляє про старість і хворобу, відчуття наближення смерті та те, що залишається при здоровому глузді. І пояснює, що всі чоловікові маєтності у першому заповіті відписала на Мгарський монастир, відсторонивши всю рідню. А коли ігумен монастиря помер, рідні переконали її змінити заповіт. Так з'явився другий. А потім втрутився гетьман, написавши їй листа. Марія Василівна визнала свої вчинки неправильними, адже не узгодила їх з гетьманом. Гетьман написав їй як має ділитися майно, що стара жінка і зробила у заповіті. У результаті значну частину спадку мав отримати Київський Михайлівський монастир, а іншу – внук Марії, Іван Михайлович Гамалія, хоча чоловік її помер бездітним, а отже внук, ймовірно, не рідний. Застерегла від втручання Михайла, брата Івана. Писати тестаторка не вміла, тому поставила на духівниці хрест і свою печатку. Складно інтерпретувати події описані в заповіті без додаткових джерел. Зрозуміло лише, що стареньку не складно було переконати, що й робили різні сторони конфлікту. Очевидно одне – про власну «остатню волю», тут точно не йдеться. І дітей, які б захистили материну старість, не було.

Історію, в якій волю жінки ламали ув'язненням, змушуючи до другого шлюбу бачимо у листі-тестаменті Єфросинії Іванівни Губчиць, написаному в середині XVIII ст. сину Іллі Васильовичу Журману. Тестамент її першого чоловіка Василя Матвійовича Журмана, значкового товариша Стародубського полку (1724) і її лист опублікував свого часу

[25] ІР НБУ. Ф. І. Спр.57531. Арк.85-86.

В. Модзалевський[26]. Завдяки його публікації збереглися два надзвичайно цінні документи. Подібним до тестаменту лист Єфросинії робить його кінцева частина, в якій апелюючи до Бога і Страшного суду вона застерігає сина від нешанобливого ставлення до вітчима. Якщо ж буде добрим до вітчима, брата і сестри, тоді матиме материне благословення. Лист Єфросинії варто розглядати разом з тестаментом першого чоловіка. А ще з історією Почепа, коли там володарював князь Меншиков і козаки й старшина усієї сотні перетворилися на підданих. Інакше історія Єфросинії та її першого чоловіка буде незрозумілою. Фактично тут творилося беззаконня, подібного якому не було на той час в Гетьманщині. Коли після судових поневірянь у боротьбі за спадщину з пройдисвітами та хитрою старшиною, побиття і ув'язнення помер Василь Журман, Єфросинія (1696-1750-?, бл.1713 р. вийшла заміж вперше), опиналася у в'язниці за борги чоловіка. Цікаво, що заарештували її біля кладовища, після похорону чоловіка. На маєтності В. Журмана було два претенденти і незважаючи на наявність універсалів і царської грамоти, проти них не зумів встояти навіть її чоловік. Її батько і брат від неї відмовилися, а доки жінка сиділа у в'язниці від голоду і недогляду померли дві малолітні доньки. Заміж вдруге молода вдова виходити не хотіла. Та ув'язнення, разом з умовляннями наказного полковника Івана Борозни і його посланців свою справу зробили. Одразу після згоди вийти заміж за онука полковника Івана Лашкевича (Тищенка) її випустили з в'язниці. Полковник зупинив позови проти неї, а чоловік енергійно відстояв в судах спадкове майно Єфросинії та її сина. Лист цікавий тим, що Єфросинія не концентрується на примусі, яким її змусили до заміжжя, а демонструє вдячність і повагу до Івана. Одинадцять років першого шлюбу були її прокляттям. Попри її внесене віно (на 3767 золотих) перший чоловік майже все потратив на судову тяганину або майно було викрадене кривдниками родини чи просто витрачене на прожиття. Вона

[26] Модзалевский, В.Л. Два старинных духовных завещания. *Историко-литературный сборник:* Посвящается В. Срезневскому (1891–1916). Ленинград. 1924. С.92-117.

страждала від переслідувань, побиття і голоду. І це донька сотника почепського! Відтак захист другого чоловіка Єфросинія цінувала, як і порятунок сина, його наступну гарну освіту, потім підтримку на військовій службі, при одруженні і кар'єрі. Лист написаний тоді, коли Ілля почав принижувати і фінансово утискувати вітчима, який його виростив як рідного. Єфросинія Іванівна детально описує сину всі свої поневіряння, зусилля вітчима, обирає сторону скривдженого чоловіка і, турбуючись про майбутнє сина, особливо його посмертя, намагається врозумити.

Дещо інший, більш життєстверджуючий щодо самостійності жінки приклад бачимо в наступному тестаменті. У 1730 р. уклала тестамент Євдокія Василівна Кіндратова Хмельницька[27]. Таке відоме прізвище не грає в цій історії ніякої ролі. Сам тестамент не вельми інформативний. Складно зрозуміти географічну прив'язку та соціальний статус авторки із самого заповіту. У документі відчувається відлуння майнових суперечок і судових справ тестаторки з рідними дітьми і онуками. Утім, є опублікована судова справа Генерального Військового суду (*далі* ГВС) від 9.05.1716 р., з якої дізнаємося надзвичайно важливу інформацію[28]. Євдокія була заміжня двічі. У першому шлюбі за Кіндратом Івановичем Огієнком*, сотником кролевецьким (1680)[29], а у другому – за невідомого імені Хмельницьким. Судова справа в 1716 р. розглядалася в ГВС і вирок виніс Іван Чарниш,

[27] Милорадович, Г. (Ред.). Материалы для истории Южной Руси, изданные Григорием Милорадовичем. Чернигов: в Губернской типографии. 1858, с.76-78.
[28] Там само. С.45-62.
* Огієнки/Огієвські – це старшинський, сотницький рід Кролевця. Тут у 1714-1715 р. сотникував також зять Євдокії Бутурлим Андрій, одружений з донькою Євдокії та Кіндрата Огієнка, у 1720-1722 був сотником рідний брат Кіндрата Павло Іванович Огієвський, а потім його нащадки. Є згадка про Івана Хмельницького – був хорунжим сотенним кролевецьким у 1723-1725 р. Сама Євдокія Василівна була другою дружиною Кіндрата і донькою сотника кролевецького Василя Яковича Дейнеки (Яценка) (1661-1662; 1669-1672), отамана городового кролевецького (1664-1665, 1666-1667, 1676, 1677) (Кривошея, В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилос. 2010, С.9, 550). Кіндрат помер раніше 1699 р., а Хмельницький – раніше 1716 р., тобто в 1716 р. Євдокія вже двічі вдова. Отже, тестамент старшинський і його варто аналізувати крізь призму додаткової інформації судового та генеалогічного характеру.
[29] Кривошея, В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилос. 2010, С.59-60.

суддя генеральний. Позов подали три зятя Кіндрата та Євдокії. Деякі частини вдовиного майна суд ухвалив розділити на чотири частини, Євдокії і дітям. Згадані дві доньки Євгенія і Уляна, а також внуки, діти ченця Дубинки і ще однієї доньки, ймовірно вже померлої на той момент. Суд застеріг права вдови, а доньки відмовилися від сумнівного позову на суму на 7 тис. золотих. У 1730 р. в заповіті згадані доньки Уляна та Анна, внуки (діти Дубинки) і син Парфен. Без додаткових джерел узгодити генеалогічні розбіжності не видається можливим. Ймовірно, всі названі діти були від її першого шлюбу. Майже всі земельні володіння, частина яких – це власні материні добра (Дейнеківські) отримав Парфен. Донькам дістався двір матері (навпіл), внукам лише крамний двір. Розпорядницями волі матері призначалися доньки Уляна і Анна. Із тестаменту проглядає жінка сильної волі, яка прожила довге життя, була двічі заміжня, мала дітей та онуків, з якими судилася і примирялася. Очевидно мала значний батьківський спадок, який разом із майном першого чоловіка розділила між дітьми, вивінивши доньок при заміжжі. Була побожною, дбала про душі померлих чоловіків, витративши, приміром, на спомин душі Кіндрата тисячу золотих. Євдокія не пасувала перед труднощами, достойно захистила себе в генеральному суді. Не забракло жінці й мудрості пробачити доньок, що піддалися своїм чоловікам і стали судитися з матір'ю за міфічні гроші. Тестамент надиктований дяку, а отже була неписьменною. Звучить заповіт виважено і рішуче. Якщо син Парфен виявиться марнотратником, доньки повинні вилучити згідно заповіту всю нерухомість, продати, а гроші віддати на спомин душі Євдокії. Ніяких сумнівів і жалю тестаторка не проявляє. Чітко обумовлює своє рішення майже нічого не залишити онукам в реєстрі, доданому до тестаменту.

1 травня 1744 р. під час хвороби в молодому віці написала тестамент Ганна Іванівна Чарниш Андрієва Войцеховичева (1719-1745)[30]. Після коротких вступних інвокації та інтитуляції, Ганна одразу пояснює мотив написання заповіту. Вона серйозно захворіла і незважаючи на лікування і підтримку чоловіка, розуміла, що може померти. Її заповіт по структурі вирізняється, адже в першій його частині тестаторка переймається не порятунком душі, а майбутнім чоловіка і двох малолітніх синів, які й проголошуються основними спадкоємцями. З тестаменту постає невесела історія молодої жінки. Вона в дитинстві втратила батька, а за рік до написання заповіту померла її матір. Майно, про яке йде мова у духівниці Ганни – це материзна. Вона апелює до заповіту матері й застерігає рідного брата Якова від перешкоджання її чоловікові і синам після її смерті. Крізь суху мову документу відлунює турбота про близьких, вдячність чоловікові за його сильну підтримку. Ганна наголосила, що у випадку смерті синів вся її материзна усе ж залишається чоловікові, а не братам. Варто уточнити, що вона рідна внучка гетьманші Анастасії Скоропадської, донька Євдокії Костянтинівни Голуб та Івана Федоровича Чарниша, генерального судді. Отже йдеться про дуже заможну і відому родину Гетьманщини. У заповіті ретельно описане майно, внесене нею при шлюбі (млини, двори, ґрунти), а також коштовності. Левова частка майна відійшла чоловіку і синам. Брату Якову заповіла коштовний материнин перстень у формі серця і, окремо зауважила, що всі «крепости» на нерухомість брат повинен віддати чоловікові. Донькам брата Івана заповіла коштовності і одяг. Чимало добрих слів лунає на адресу чоловіка, описується його доброта, подружня любов і повага, значні витрати на її лікування. Мова пройнята коханням і жалем. Ганна лише в другій частині заповіту згадує про обов'язок чоловіка після її смерті роздати на спомин душі 400 золотих та частину одягу, та на спомин

[30] Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей 17–18 вв. Киев. 1884, С.278-280; Кривошея, І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII– XVIII ст.). Т.2. Довідник. Видавець Пшонківський О. В. 2016. С.617.

душі її померлих батьків у Іллінський чернігівський монастир срібну коновку. У кінці документа короткі санкції і прикінцевий протокол. Можливо саме в силу віку жінки і обставин її смерті звучання тестаменту таке світське. Ставлення до Бога, церкви й традицій шанобливе, але без перебільшень і страху.

Цікавим виявився уступний лист Катерини Томарівни, дружини бунчукового товариша Федора Марковича[31]. Він був своєрідним додатком до тестаменту чоловіка і за призначенням цілком відповідає тестаменту, хоча й не є ним за формою. Усі статки Федір Маркович у 1737 р. заповів своїй дружині. Чоловіковий заповіт вже вдруге заміжня вдова актикувала у Переяславі 20 квітня 1741 р. А от розподіл маєтностей між дітьми чи їх нащадками Катерина Томарівна здійснила лише в 1747 р.[32]. Більшу частину рухомого майна заповіла своєму другому чоловіку Олександру Саковичу[33]. Уступний лист був складений Катериною Томарівною на випадок її раптової смерті й засвідчений у міській прилуцькій ратуші 2 вересня 1747 р. урядниками, родичами, синами й другим чоловіком[34]. Вона зазначила, що не всі діти проживають поруч. Зокрема Василь перебував на регулярній військовій службі (капітан-лейтенант лейб-гвардії Преображенського полку, 1747 р.[35]), а донька Марія Ширай з родиною мешкала далеко. Троє дорослих синів померли раніше. Вихідною тезою Катерина зазначає, що розподіл вступає в силу лише після її смерті. Цікаво, що, розподіляючи маєтності між нащадками, Катерина Томарівна зробила все на власний розсуд, а не так, як того хотів чоловік.

Виділяючи спадок доньці Марії, Катерина згадує частину духівниці покійного першого чоловіка стосовно доньки, але зауважує, що зазначені у

---

[31] Кривошея, І.І. Бунчуковий товариш Федір Маркович у дзеркалі свого тестаменту. *Сіверянський літопис.* 2019. №1. С.165-177.
[32] ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. арк.202зв–208.
[33] Лазаревский, А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. Киев. Т. 3: Полк Прилуцкий. 1902, с.127.
[34] ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. арк.207зв.-208.
[35] ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. арк.207зв.

його розпорядженні ґрунти для доньки вона розподілила між синами. Зате Марії віддала всі млини на Яготинських греблях (10 кіл) та всі ґрунти й угіддя біля них[36]. Тобто доньку вона точно не обділила. Перелік розділеного майна засвідчує рівнозначний поділ спадку між нащадками. Добре застережені права дітей покійного Івана (сину – ґрунти, доньці – грошова компенсація), що в майбутньому все ж не вберегло їх від проблем з опікуном, дядьком Андрієм, і привело до судових позовів[37]. Катерина Томарівна, хоч і неписьменна[38], і на схилку літ постає з листа як мудра, виважена в рішеннях, сильна особистість. Як колись не дозволила рідному брату продати родові батьківські маєтності в Переяславському полку в чужі руки, так і доньку застерегла від цього. Звеліла, за потреби продажу маєтку в Яготині, спершу запропонувати його братам. Та аби збагнути роль цієї жінки у власній родині варто читати тестамент її першого чоловіка[39].

Власне, маючи лише 10 жіночих тестаментів XVII ст. нескладно було придивитися до них пильніше. Розглянути детально 51 тестамент наступного століття не видається можливим. Попри узагальнюючі висновки, необхідно зауважити, що більшість тестаментів надзвичайно оригінальні за змістом, а інколи – за формою.

Жіночі тестаменти XVIII ст., доступні сьогодні для аналізу, майже усі містять аренгу. Вона різниться в заповітах своєю наповненістю. Заповіт зберігає вступну побожну формулу та елементи прикінцевого протоколу, інколи з санкціями порушникам останньої волі. Утім, у більшості відсутні широкі релігійно-філософські розмірковування про сенс життя і страх на порозі смерті. Складно лише з тестаментів зрозуміти, якими насправді були заповідачки: релігійними, щирими благодійницями чи лише видаються

[36] ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. арк.206.
[37] Маркович, А.И. Марковичи. Киевская Старина. 1890. №10-11. Приложение. С.35–36.
[38] ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. арк.206зв.
[39] Кривошея, О.В. Українська козацька старшина: Марковичи. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.* Київ. 2011. Вип. 52. С. 245-257.

такими в духівниці, що укладається, як правило, на схилку життя чи під час хвороби.

Заповіти мимоволі багато розповідають про стосунки між рідними, їх емоції й почуття, про те, що керувало ними впродовж життя. Утім, не все і не завжди однозначно. Приміром, тестаменти і наративні джерела розповідають надзвичайно складну історію стосунків в родині Марковичів, де однозначним лідером була жінка, Анастасія Марківна Скоропадська. Її власний тестамент був опублікований у XIX ст. разом із щоденником Я.Марковича, ще одна частина експонується на сайті ЦДІАУК. Зіставлення тестаментів трьох братів, двох сестер, внучки гетьманші та родинних листів і щоденників несподівано і цікаво висвітлюють цю родину і стосунки в ній.

Якщо прочитати лише великий і змістовний тестамент Марії Полуботок Іванової Сулиминої, генеральної хорунжої (1728), перед нами постане велична і набожна жінка, яку направляє духівник (єпископ переяславський), якій довіряв чоловік, доручивши на власний розсуд управляти маєтками та розділити дітей і онуків. Що у тестаменті Марія й зробила, причому в класичній формі такого виду документу. Однак в тому ж році, коли було укладено заповіт, тестаторка подала скаргу гетьману, під опікою якого знаходилася як вдова, на старшого сина Івана за розорення, кривди і образи. І тут бачимо згорьовану стару жінку, два старших шанобливих сина якої загинули на війні, а третій знущався над нею, молодшими братами і своїми племінницями. Мабуть гетьман вплинув, син перепросив, а Марія внесла доповнення до власного тестаменту. Зрозумілим те доповнення стає лише з врахуванням скарги. Отже, покладатися лише на заповіт для оцінки родинних взаємовідносин не варто. Має бути комплексний підхід. Тестамент все ж був вельми специфічним документом чіткого призначення.

Жіночі тестаменти XVII-XVIII ст. містять багато інформації про матеріальну культуру епохи (одяг, головні убори, прикраси, меблі, тканини, посуд (срібний, мідний, олов’яний, глиняний), засоби пересування,

знаряддя праці). Здебільшого, аналізовані жіночі тестаменти включають розлогі переліки одягу, коштовностей і хатнього начиння, що розподіляється між нащадками. Варто наголосити, що збережені тестаменти переважно належать представницям старшинської еліти. Відповідно, поширювати реалії їхнього повсякдення на усіх представниць старшинської верстви не варто.

Жіночі тестаменти підтвердили важливість цього виду джерел для генеалогії та родинної історії. Вони містять багато цінних деталей, що дозволяють уточнити і розширити розписи козацько-старшинських родин Гетьманщини. Особливо ефективними стають тестаменти, якщо їх використовувати у комплексі з іншими джерелами тієї доби. Передусім, наративними (листами, щоденниками), якщо йдеться про відтворення «жіночого» погляду на життя.

Проаналізовані тестаменти (62) засвідчують високий родинний і соціальний статус представниць козацької старшини. Звісно, ця теза відносна, адже дивлячись із чим той статус порівнювати. Однак, українки мали правове забезпечення завдяки Литовським статутам. Згідно закону, що домінував на українських теренах фактично майже до кінця XVIII ст., жінка мала право власності на землю та іншу нерухомість.

Для тестаментів тієї доби, включно з жіночими, характерний виважений, навіть діловий тон. Відчувається спокійне сприйняття конечності власного життя, його нікчемності. Усі заповіти містять вказівки надати гроші чи інше майно на спомин душі в храми та монастирі. Однак лише в 12 заповітах є чітка вказівка про місце поховання. Це або церкви в місцях проживання, в яких хтось із членів родин був ктитором, або великі монастирі, для яких здійснено пожертви. В одному із тестаментів, Євдокії Владиславівни Борозни (1755), зустрічаємо вказівку поховати її в одному гробу, поруч з покійною матір'ю, в родовому с. Ярцеві. Та більшість жінок залишали це питання на розсуд рідних.

У переважній більшості випадків тестаменти укладені вдовами поважного віку і вони розпоряджаються як власним майном, так і спадком чоловіка. Із 62 заповітів в 10 знаходимо звістку про два шлюби, в одному – 3. Навіть у випадку, якщо чоловік залишив заповіт в якому розділив дітей, кожній із тестаторок ще було чим розпорядитися самостійно (материзна). Вони намагалися відстоювати власні інтереси в судах і не забували про свої права на захист з боку гетьманів та центральної влади. Та все ж часто залишалися беззахисними перед багатими і владними чоловіками. Інколи, помираючи, жінки заповідали спадкоємцям судові тяжби для виправдання доброго імені (Заруцька Параска) або майно, яке ще треба було відсудити (Імшенецька Марина). Як свідчать заповіти, українки до глибокої старості залишалися власницями нерухомого майна і досить вільно ним розпоряджалися. При цьому переважна більшість жінок, навіть із вищих верств населення, у XVIII ст. були неграмотні. Це засвідчує наша вибірка тестаментів. Із 51 у 20 документах є чітка вказівка на неграмотність тестаторки. І це жінки з найвідоміших родин Гетьманщини – Сулим, Полуботків, Борозен, Гамалій. Що вже говорити про середню і низову ланку старшини. Можемо стверджувати, що більшість тестаторок були неграмотні. Ні в одному з жіночих тестаментів не згадано книги.

Отже, що ж найбільше хвилювало жінку із козацько-старшинського роду перед обличчям смерті в XVII-XVIII ст.? Однозначно – це майбутнє родини, дітей і чоловіка. Аби жили в злагоді й не чинили переділу майна. На другій позиції серед чинників, що турбували жінку – виконання ритуалів, насамперед, йдеться про спомин душі, молитву, а місце поховання фігурує не часто. Саме молитва за спомин душі забезпечувала за православними уявленнями «добру смерть» і порятунок душі.

Із середини XVII ст. до кінця досліджуваного періоду жіночий тестамент зберігає майже незмінними основні компоненти. Прослідковується незначне посилення світськості духівниць і поступовий перехід до типового юридичного документу, в якому переважає

матеріальне. Досліджувані документи відрізняються формалізованими короткими аренгами, тоді як чоловіки у тестаментах частіше філософствували і прагнули показати рівень освіти й широту кругозору. Якщо порівнювати жіночі й чоловічі тестаменти з точки зору емоційного наповнення, то надто емоційні заповіти рідкісні загалом, і їхніми авторами є представники обох статей. «Жіночий погляд» на життя, з такого специфічного документу як тестамент, в головному не відрізняється від чоловічого. Адже мета заповіту – виразити останню волю. А от чого стосується та остання воля, тут є відмінність. У жінок вона проявляється у виразному домінуванні переживань про рідних, попри близькість власної смерті. Фунеральна культура XVII-XVIII ст., барокова за формою і змістом, яскраво демонструє не так відсутність страху смерті, як вміння її прийняти і певним чином сублімувати. Смерть була звичною частиною повсякдення і українки у своїх заповітах демонструють спокій зустрічі з неминучим, що у православній традиції часто трактувалося як сон в очікуванні Страшного суду. Уклавши тестамент, жінка пов'язувала два світи й виконувала важливу вимогу «доброго вмирання». Відтак могла спокійно чекати приходу невідворотного, завжди сподіваючись на продовження життя.

REFERENCES

Акты *Pereiaslavskoho polka XVII-XVIII v.* Motыzhynskyi arkhyv. (1890). Kyev [in Ukrainian].

Bilous, N. (2011). *Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII stolittia* [Testaments of Kyiv inhabitants in the middle of the 16th – first half of the 17th century]. Kyiv. Vyd. dim «Prostir» [in Ukrainian].

Bilous, N. (2021). *Za krok do Vichnosti. Meshkantsi mist Volyni u svitli testamentiv kintsia XVI – XVII stolit.* Kyiv: Instytut istorii NANU, vyd. dim «Prostir» [in Ukrainian].

Chepiha, I. & Shtandenko, U. (Red.). (2017). Akty Poltavskoho polkovoho sudu (1664–1740 rr.). *Zbirnyk aktovykh dokumentiv*. Kn.1. Kyiv [in Ukrainian].

Falniowska-Gradowska, A. (1997). *Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XV1II w.* Wybór tekstów źródłowych z lat 1650-1799. Kraków [in Polish].

Hedo, A. (2010). Zapovity yak dzherelo z istorii povsiakdennoho zhyttia Nizhynskoi hromady XVIII – pershoi pol. XIX st. *Kraieznavstvo*. № 3. S.116–122 [in Ukrainian].

Jawor, G. (1981). Stałe formuły w testamentach polskich [XVI–XIX w.], *«Rozprawy Komisji Językowej»*. t. 12, s.217–233 [in Polish].
Kocherkevych, Ya. (2003). Pobut lviv'ian. Dzhereloznavchyi analiz zapovitiv. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva.* Kyiv. T.10. S.55-58 [in Ukrainian].
Kocherkevych, Ya. (2006). Mishchanska rodyna Lvova kriz pryzmu zapovitiv pershoi polovyny XVII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu.* S.83–94 [in Ukrainian].
Kryvosheia, I. I. (2016). Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII– XVIII st.) [Nongovernmental chief of the Ukrainian Cossack state]. T.2. Dovidnyk. Vydavets Pshonkivskyi O. V. [in Ukrainian].
Kryvosheia, I.I. & Kryvosheia, I.I. (2019). Testamenty kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII st. yak dzherelo istorii povsiakdennia. [Testaments of the Cossack foreman of the second half of the 17th century as a source of everyday history]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* №5. S.147-166 [in Ukrainian].
Kryvosheia, I.I. (2010). Bunchukovyi tovarysh Opanas Dorofiiovych Hrushynskyi ta yoho rid. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho: zb. nauk. prats* /za zah. red. prof. P. Hryhorchuka. Vinnytsia. Vyp. 18: Seriia «Istoriia». S.311–320 [in Ukrainian].
Kryvosheia, I.I. (2019). Bunchukovyi tovarysh Fedir Markovych u dzerkali svoho testamentu. *Siverianskyi litopys*. №1. S.165-177 [in Ukrainian].
Kryvosheia, O.V. (2008). Testamenty yak dzherelo do istorii dukhovenstva. *"Hileia": Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv. Vypusk 13 [in Ukrainian].
Kryvosheia, O.V. (2009). Evoliutsiia vnutrishnoi struktury zapovitiv. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.Kotsiubynskoho.* Vyp.16. Vinnytsia. S.190–194 [in Ukrainian].
Kryvosheia, O.V. (2011). Ukrainska kozatska starshyna: Markovychy. *Hileia: naukovyi visnyk: Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv. Vyp. 52. S. 245-257 [in Ukrainian].
Kryvosheia, O.V. (2012). Zhinocha biohrama rodu Markovychiv (na prykladi Kateryny Sakovych). *Zaporozka Sich i ukrainske kozatstvo. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv. S.149-156 [in Ukrainian].
Kryvosheia, V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediia.* [Cossack officers of the Hetmanate] Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
Lazarevskyi, A. (1866). *Obozrenye Rumiantsevskoi opysy Malorossyy.* Vыp.1. Chernyhov. S.105-116 [in Russian].
Lazarevskyi, A. (1902). *Opysanye Staroi Malorossyy: materyalы dlia ystoryy zaselenyia, zemlevladenyia y upravlenyia*: v 3 t. Kyev. T. 3: Polk Prylutskyi [in Russian].
Lazarevskyi, A.M. (1868). Ocherky stareishykh dvorianskykh rodov Chernyhovskoi hubernyy. *Zapysky Chernyhovskoho statystycheskaho komyteta*. Chernyhov. Kn.2. S.114-125 [in Russian].
Lubczyński, M., Pielas, J. & Suchojad H. (2005) *Cui contingit naści, restat mori.* Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego. oprać., Warszawa [in Polish].

Markovych, A.Y. (1890). Markovychy. *Kyevskaia Staryna.* №10-11. Prylozhenye. S.35–36 [in Russian].
Modzalevskyi, V. (Red.). (1914). Aktovыia knyhy Poltavskoho horodovoho uriada XVII veka. Chernyhov: *Yzd. Chernyhovskoi hubernskoi uchenoi arkhyvnoi komyssyy,* Vыp. 3: Spravы vechystыia 1672–1680 hodov [in Russian].
Modzalevskyi, V.L. (1924). Dva starynnыkh dukhovnыkh zaveshchanyia. *Ystoryko-lyteraturnыi sbornyk: Posviashchaetsia* V. Sreznevskomu (1891–1916). Lenynhrad. S.92-117 [in Russian].
Myloradovych, H. (Red.). (1858). *Materyalы dlia ystoryy Yuzhnoi Rusy*, yzdannыe Hryhoryem Myloradovychem. Chernyhov: v Hubernskoi typohrafyy [in Russian].
Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (Upor.). (2020). Sivershchyna hetmanskykh chasiv. T.3. XVII st. *Zbirnyk dokumentiv.* Kyiv [in Ukrainian].
Pavlenko, S. (Upor.). (2007). *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh* [The era of Hetman Ivan Mazepa in documents] Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
Peredriienko, V.A. (red.). (1976). *Dilova i narodno-rozmovna mova XVIII st.:* Materialy sotennykh kantseliarii i ratush Livoberezhnoi Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
Popiołek, B. (2009). *Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII* wieku, Kraków [in Polish].
Popruzhna, A. (2007). Do sotsialno-pobutovoho portretu zhinky (za materialamy dukhivnyts kozatskoi starshyny XVII–XVIII ct.). *Baturynski chytannia.* 2007: Zbirnyk naukovykh prats. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf». S.245-250 [in Ukrainian].
Popruzhna, A.V. (2011). Monastyr yak ostannii prytulok kozatskykh druzhyn (za materialamy dukhivnyts XVII–XVIII st.). *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii: "Ukraina mizh mynulym i maibutnim: istoryko-pravovi ta sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku krainy*"(08 chervnia 2011 roku). Chernihiv. C.137–140 [in Ukrainian].
Popruzhna, A.V. (2013). Neopublikovana dukhivnytsia hlukhivskoi protopopykhy Melanii Sofonovych. 1725 r. *Sivershchyna v istorii Ukrainy:* Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv; Hlukhiv. Vyp. 6. S.175-180 [in Ukrainian].
Popruzhna, A.V. (2016). *Pokhovalna kultura kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII–XVIII st.* [Funeralculture of the Cossack starshina of the second half of the 17th-18th centuries]. (Candidate's thesis). Chernihivskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni T.H. Shevchenka. Chernihiv [in Ukrainian].
Storozhenko, A. (Red.). (1892). Aktы Boryspolskoho meiskoho uriada 1612–1699 hh. *Kyevskaia staryna.* T. 38. № 7. Prylozhenye [in Ukrainian].
Sulymovskyi arkhyv: famylnыe bumahy Sulym, Skorup y Voitsekhovychei 17–18 vv. (1884). Kyev [in Ukrainian].
Tymiakin, L. (1990). O formułach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim, *«Rocznik Przemyski»*. T. 27, s.141–145 [in Polish].
Vynnychenko, O. (2013). «Svoia smert»: richpospolytskyi shliakhtych pered oblychchiam vichnosti (za rannomodernymy testamentamy). *Povsiakdennia*

rannomodernoi Ukrainy. Istorychni studii v 2-kh tomakh. T. 2: Svit rechei i povsiakdennykh uiavlen. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 272–297 [in Ukrainian].
Zamura, O. (2013). *Smert u tserkovnykh prypysakh ta povsiakdennomu zhytti Hetmanshchyny XVIII st.* [Death in Church precepts and everyday life of the Hetmanate of the 18th century] *Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy. Istorychni studii v 2-kh t.* T. 2: Svit rechei i povsiakdennykh uiavlen. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S.316–350 [in Ukrainian].
Zamura, O. (2014). *«Velykyi shalenets»: smert i smertnist v Hetmanshchyni XVIII st.* [«Great Shalenets»: death and mortality in the Hetmanate of the 18th century]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

Iryna Kryvosheia
(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)
e-mail: iiivahnuk@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8691-5858

Ірина Кривошея
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна)
e-mail: iiivahnuk@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8691-5858

Жіночі тестаменти родин козацької старшини XVII-XVIII ст.

У статті вивчаються тестаменти представниць родин козацької старшини Гетьманщини XVII-XVIII ст. Укладення заповіту було проявом підготовки до «доброї» смерті. Козацька старшина, успадкувавши традиції попередньої доби, намагалася їх дотримуватися, особливо в ритуалах, пов'язаних зі смертю. **Метою дослідження** є аналіз усіх відомих на сьогодні тестаментів жінок із козацько-старшинських родин XVII-XVIII ст. У статті тестаменти виступають як джерело знань про майнові права жінок, їх стосунки з родиною/родичами, про вдачу жінок, уявлення про жіночі чесноти, про освіту чи неосвіченість авторок. **Предметом дослідження** стали реалії життя жінок зі старшинських родин крізь призму їхніх тестаментів. Значна увага приділяється тестаменту як історичному джерелу.

Проаналізовано 62 тестаменти представниць козацько-старшинських родин. Жіночі тестаменти XVII-XVIII ст. містять багато інформації про матеріальну культуру епохи. Здебільшого, жіночі тестаменти включають переліки одягу, коштовностей і хатнього начиння, що розподіляється між нащадками. Заповіти містять багато цінних деталей, що дозволяють уточнити і розширити розписи козацько-старшинських родин

Гетьманщини. Особливо ефективними стають тестаменти, якщо їх використовувати у комплексі з іншими джерелами тієї доби.

Для тестаментів тієї доби характерний виважений тон. Відчувається спокійне сприйняття конечності власного життя. Усі заповіти містять вказівки надати гроші чи інше майно на спомин душі в храми та монастирі. Однак лише в 12 заповітах є чітка вказівка про місце поховання. Це або церкви в місцях проживання, або великі монастирі, для яких здійснено пожертви. Більшість жінок залишали це питання на розсуд рідних.

У переважній більшості випадків тестаменти укладені вдовами поважного віку і вони розпоряджаються як власним майном, так і спадком чоловіка. Із 62 заповітів в 10 знаходимо звістку про два шлюби, в одному – 3. Більшість жінок, навіть із вищих верств населення, у XVIII ст. були неграмотні. Це засвідчує вибірка тестаментів. Із 51 у 20 документах є чітка вказівка на неграмотність тестаторки. І це жінки з найвідоміших родин Гетьманщини. У жодному з жіночих тестаментів не згадано книги.

Особливість жіночих тестаментів проявляється у виразному домінуванні переживань про рідних, попри близькість власної смерті.

Ключові слова: тестамент, козацька старшина, жінка, родина, Гетьманщина.